

העוסק במצוה פטור מן המצוה

רס"ן, הרב יוסף לוי – רב אוגמ"ר 80

- א. הקדמה
- ב. מקור הדין
- ג. גדר 'העוסק במצוה פטור מן המצוה'
- ד. שיטת ההלכה בגדר עוסק במצוה
- ה. כוונה לשם שמים
- ו. העוסק במצוה פטור מהמצוה – חוץ ממלחמת מצוה
- ז. סיכום

א. הקדמה

ברוך ה' שזיכני לשמש בקודש כרב צבאי כשמונה שנים. במהלכן זכיתי להיפגש עם עשרות אלפי חיילים ולהיות אוזן קשבת, פתחון פה לחיילים רבים ולעזר רב בנושאים מגוונים העוסקים ומשיקים בצרכי כלל החיילים.

והנה במהלך תפקידי נוכחתי לגלות שלחיילים דתיים במקרים רבים ישנה תחושת אשמה שאינה צודקת הנובעת מהמחוייבות לעבודת ה' מחד, ולעשייה הצבאית מאידך וההרגשה היא שקיימת התנגשות כביכול בין שתיהן. תחושה זו גורמת לנפש החייל הרגשה שאם הוא ממלא את חובותיו הצבאיות הדבר בא על חשבון חובותיו לבוראו או להיפך, ולא כך הוא הדבר! כי מי שציוה לקיים מצוות כמו לימוד תורה ותפילה, הוא זה שציוה על המצוה לשרת בצבא ולהיות חייל נאמן לאומה למרות שבכך לעיתים יצטרך להתבטל מלימוד תורה, תפילה ושאר מצוות.

תפקידו של הרב הצבאי בין יתר תפקידיו הוא ללמד ולחנך את שומעי לקחו שהשירות בצבא הינו מצוה רבה שאין כמותה אשר שקולה היא כנגד כל המצוות ואפילו גדולה מכולן¹. בנוסף עליו להסביר את סוגיית העוסק במצוה פטור מהמצוה וכתוצאה מכך תשוב הנפש למנוחתה והחייל ירגיש שמחה וסיפוק בעשייתו שהינה כולה עבודת ה' בין בזמן שעוסק

1 יש לכך מספר ראיות ואכמ"ל אך לצאת בלא כלום גם אי אפשר ולכן ניתן לכך ראיה אחת שבשלוש העבירות החמורות נאמר ייהרג ואל יעבור אך אין עניין שהאדם יכניס את עצמו לכתחילה למצב של סכנה ואפילו נפסק שאין לאדם להכניס את עצמו אפילו לספק סכנה כדי להציל את חברו מודאי סכנה על פי הבבלי (רדב"ז סימן אלף נב). שונה היא מצוות מלחמת מצווה שבה אנו עוסקים שהאדם מכניס את עצמו לכתחילה למצב של סכנה למרות שידוע שיש סיכוי שיהרג (אגרות ראיה חלק ג' אגרת תקמ"ד עמוד רנח) כלומר העשייה הצבאית דוחה מצוות שפיכות דמים שהינה אחת משלושת העבירות החמורות ואכמ"ל.

בעבודת הקודש הפשוטה כמו תורה, תפילה וכו' ובין בזמן שעוסק בעבודת הקודש של העשייה הצבאית².

כמאמר זה נעסוק בעזרת ה' בחלק מגדרי העוסק במצוה פטור מהמצוה ונעמיק בשיטות הראשונים וההלכה למעשה בגדרי הכלל ההלכתי.

ב. מקור הדין

יסוד הסוגיה הינו במסכת סוכה³:

"משנה: שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה. חולין ומשמשיהן פטורין מן הסוכה. אוכלין ושותין עראי חוץ לסוכה. גמרא: מנא הני מילי? דתנו רבנן: בשבתך בביתך - פרט לעוסק במצוה, ובלכתך בדרך - פרט לחתן. מכאן אמרו: הכונס את הבתולה פטור, ואת האלמנה חייב. מאי משמע? אמר רב הונא כדרך, מה דרך רשות אף כל רשות, לאפוקי האי דבמצוה עסוק. מי לא עסקינן דקאזיל לדבר מצוה, וקא אמר רחמנא ליקרי! אם כן לימא קרא בשבת ובלכת, מאי בשבתך ובלכתך - בלכת דידך הוא דמיחייבת, הא בלכת דמצוה פטירת. אי הכי, אפילו כונס את האלמנה נמי! כונס את הבתולה טריד, כונס אלמנה לא טריד. וכל היכא דטריד הכי נמי דפטור? אלא מעתה טבעה ספינתו בים דטריד, הכי נמי דפטור? וכי תימא הכי נמי, והאמר רבי אבא בר זבדא אמר רב אבל חייב בכל המצות האמורות בתורה, חוץ מן התפילין, שהרי נאמר בהן פאר! הכא טריד טירדא דמצוה, התם טריד טרדא דרשות".

כלומר לגבי מצוות ק"ש נאמר "ודברת במ בשבתך בביתך ובלכתך בדרך". למדה הגמרא מכך שהתורה מדגישה שהחיוב לדבר במ הוא דוקא בשבתך ובלכתך משתמע שדוקא בהולך בדרך רשות יש לדבר במ אך לא בהולך לדבר מצוה, מכאן למדנו שהעוסק במצוה פטור ממצוה אחרת.

אך כדי לקבל את הפטור צריכים להתקיים שני תנאים: א. שיהיה עוסק במצוה. ב. שיהיה טרוד. וכאשר מצטרפים שני התנאים יחד אז יש פטור מקיום מצוה אחרת.

יש לעיין בגדר הפטור של העוסק במצוה פטור מהמצוה: האם הפטור הוא דוקא בכה"ג

2 יש להדגיש שמאמר זה נכתב לצורך דיון הלכתי ולמסקנות החינוכיות העולות ממנו, ואין לפסוק הלכה למעשה מהאמור כאן כלל אלא יש להפנות את השאלה לרבנים הצבאיים שהם סמכות המרא דאתרא יושבי על מדין.

3 דף כה, א.

4 דברים ו, ז.

שאינו יכול לקיים את שתי המצוות כלל או מספיק שהינו טרוד במצוה הראשונה ועשיית מצוה נוספת תקשה עליו, האם גם באופן זה יהיה פטור מהמצוה השנייה?

ג. גדר 'העוסק במצוה פטור מן המצוה'

והנה הגמרא בהמשך הסוגיה ממשיכה ואומרת:

"תניא אמר רבי חנניא בן עקביא: כותבי ספרים תפילין ומזוזות, הן ותגריהן ותגרי תגריהן, וכל העוסקין במלאכת שמים, לאתווי מוכרי תכלת - פטורין מקריאת שמע ומן התפילה ומן התפילין ומכל מצות האמורות בתורה, לקיים דברי רבי יוסי הגלילי. שהיה רבי יוסי הגלילי אומר העוסק במצוה פטור מן המצוה.

תנו רבנן הולכי דרכים ביום - פטורין מן הסוכה ביום, וחייבין בלילה. הולכי דרכים בלילה - פטורין מן הסוכה בלילה, וחייבין ביום. הולכי דרכים ביום ובלילה - פטורין מן הסוכה בין ביום ובין בלילה.

הולכין לדבר מצוה - פטורין בין ביום ובין בלילה. כי הא דרב חסדא ורבה בר רב הונא, כי הוו עיילי בשבתא דרגלא לבי ריש גלותא הוו גנו ארקתא דסורא. אמרי אנן שלוחי מצוה אנן ופטורין".

כלומר כל מי שעוסק בדבר מצוה כמו כותב סת"ם ואפילו סוחרי סת"ם פטורים ממצוות עשה. ולאחר מכן הגמרא מביאה ברייתא שההולכים לדבר מצוה ביום פטורים מהסוכה גם בלילה.

רש"י על אתר מסביר:

"אף על פי שאין הולכין אלא ביום, ומשום דטרידים ודואגים במחשבת המצוה ובתיקוניה - פטורין מן המצוה".

לכאורה משמע מדברי רש"י שהפטור הינו תלוי בטירדה, למרות שניתן לקיים את שתי המצוות אך כאשר טרוד במצוה אחת הינו פטור מהמצוה האחרת העומדת לפתחו. וכך אכן משמע ממעשה הגמרא מרב חסדא ורבה בר רב הונא שהלכו להקביל פני ריש גלותא ובדרך הליכתם ישנו מחוץ לסוכה מפני שהיו פטורים מהסוכה. לכאורה מפשטות הלשון נראה שהיו יכולים לקיים מצוות סוכה ורק מפני הטירדה והטורח היו פטורים.

תוספות' חולקים על הבנה זו וכך כותבים:

"ותימה אם יכולין לקיים שניהם אמאי פטורין דאטו אדם שיש לו ציצית בבגדו ותפילין בראשו מי מיפטר בכך משאר מצות, ובפרק אין בין המודר (נדריים לג, ב) גבי המודר הנאה דמחזיר לו אבידתו אף על פי דמהני ליה פרוטה דרב יוסף משום דלא שכיחא, ואי כל זמן שאבידה בביתו מיפטר מלמיתב ריפתא לעני אם כן שכיחא היא אלא ודאי לא מפטר אלא בשעה שהוא עוסק בה כגון טלית של אבידה ושוטחה לצורכה או בהמה שנותן לה מזונות דלא שכיחא שבאותה שעה יבא עני לשאול ממנו, וצריך לומר דהכא נמי איירי בכי האי גוונא דאי מיטרדי בקיום מצות סוכה הוה מבטלי ממצות".

כלומר להבנת התוספות לא ייתכן שגם בשעה שאינו עוסק במצוה ממש, יהיה פטור מהמצוה השניה, כי אם כן כל מי שמניח תפילין הרי מקיים מצוה ולא יעלה על הדעת לפטור אותו מכל המצוות רק מפני שתפילין בראשו ובזרועו, ועוד אם כך הוא הדבר אז גם אבדה המוטלת בביתו של המוצא מזכה אותו בפטור ממצוות כמו לתת צדקה לעני, והרי מהגמרא בנדריים מוכח שהפטור הזה לא שכיח, ולכן מודר הנאה יכול להשיב אבדה למדיר! אלא ודאי שהפטור הוא רק בשעה שמנער את האבדה כלומר עוסק לצרכה ממש, וזה אכן לא שכיח שבשעה שמנער את האבדה ועוסק בה ממש אז יגיע עני ויפטר ממצוות צדקה כי עוסק במצות השבת אבדה. לכן צריך לומר שהפטור של 'עוסק במצוה פטור ממצוה' הוא רק למי שעוסק ממש במצוה ולא יכול לקיים את שתיהן אז פטור,⁶ אבל טירדה לבד של מצוה לא פוטרת מצוה אחרת אם יכול לקיים את שתיהם.

הר"ן⁷ חולק על הבנת התוספות ונראה שסובר כמו רש"י וז"ל:

6 שם, ד"ה שלוחי מצוה.

7 ויש לעיין אליבא דהתוס' מה הייתה הו"א לולא חידוש הפסוק של העוסק במצוה שפטור מהמצוה? הרי הפטור הינו דוקא במצב שלא יכול לקיים שתיהם, ואם כן מה הייתה הו"א לולא הפסוק? ונראה לומר שהייתה הו"א שיש לעסוק במצוה השניה אם היא עוברת כמו עשיית סוכה להולכים להקביל פני רבם, שלולא הלימוד של הפטור לעוסק במצוה, הייתה הו"א שיש לעסוק כעת בעשיית סוכה כי היא מצוה עוברת המוטלת עליי כעת, למרות שבכך תידחה מצוות הקבלת רבו כי ההליכה לקראת קבלת רבו היא רק כהכשר מצוה והכנה לקראת ולא ממש, אז קמ"ל שהעוסק במצוה פטור וההולכים להקביל רבו יהיו פטורים ממצוות סוכה אם על ידה ייטרדו ויתעכבו בקבלת פני רבם. הבנה זו הינה שלא כדברי הרב שביב המובאת בתחומין חלק א' במאמרו "העוסק במצוה פטור מהמצוה" שם הוא מסביר שלפי התוס' התורה באה רק לחדש שהאדם לא ייתבע על אשר לא קיים המצוה האחרת, ודבריו במחכ"ת צ"ע שהרי דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום ומילתא דפשיטא היא שמי שלא יכול לקיים שתי מצוות לא ייתבע על כך.

8 ר"ן על הר"ף שם יא, א.

"ולא נ"ל כן דפשטא דמילתא לא משמע כן, וה"נ אמרינן בגמרא דרב חסדא ורב הונא איקלעו לבי ריש גלותא ואגנינהו רב נחמן בסוכה שמופלגין נוייה ממנה ד', ואמרי ליה אנן שלוחי מצוה אנן ופטורין. ופרש"י ז"ל להקביל פניו של ראש גולה דחייב אדם להקביל פני רבו ברגל, ולא אהדרו ליה דסוכה כשרה לדעתיהו כלל דהא אמר להו רב נחמן הדרייתו בכו משמעתיכו ולא משמע דלהוי מפגרים מראיית רבן ברגל אי הוו מהדרי למגנא בסוכה כשרה וכו".

כלומר מהמעשה בגמרא מוכח שרב חסדא ורב הונא נפטרו ממצות סוכה רק בגלל שהיו טרודים למרות שלא היו מתאחרים אם היו ישנים בסוכה? ומוכח לכאורה לא כדברי התוס', ואפילו שיכולים לעשות שניהם פטורים מהמצוה השניה אם יש בה טרחה. וכך הר"ן ממשיך:

"לפיכך נ"ל דהעוסק במצוה פטור מן המצוה אף על פי שיכול לקיים את שתיהן. וההיא דנדרים לא מוכחא מידי דודאי בשעה שהאבדה משומרת בתיבתו לא מפטר דעוסק במצוה אמרינן ולא מקיים מצוה ומי שאבדה אצלו אף על פי שהוא מקיים מצוה אינו עוסק בה אלא בשעה שמנערה לצרכה ובההיא שעתא ודאי פטור למיתב פרוטה לעני אף על פי שאפשר לקיים את שתיהן ולחזור לנערו אלא בההיא גוונא לא שכיח. והיינו טעמא דמדפטר רחמנא חתן אף על גב דאפשר ליה ליתובי דעתיה ולקיים את שתיהן וכדכתיבנא ילפינן כל שהוא עוסק במלאכתו של מקום לא חייבתו תורה לטרוח ולקיים מצות אחרות אף על גב דאפשר ליה ליתובי דעתיה ולקיים את שתיהן וכדכתיבנא ילפינן כל שהוא עוסק במלאכתו של מקום לא חייבתו תורה לטרוח ולקיים מצות אחרות אף על פי שאפשר. ומיהו מודינא ודאי שכל שאינו צריך לטרוח כלל אלא כדרכו במצוה ראשונה יכול לצאת ידי שניהם דבכה"ג ודאי יצא ידי שתיהן ומהיות טוב אל יקרא רע".

כלומר סברת העוסק במצוה פטור מהמצוה הוא פטור שנובע מטירחה יתרה. יש לחלק בין עוסק במצוה באופן פעיל שאז נפטר ממצוות אחרות כמו מנער את האבדה שאז נפטר מלתת פרוטה לעני ואפילו שהוא רק טרוד בהם כמו ההולכים להקביל פני רבם שטרודים

9 המרדכי בשם ראבי"ה (הל' סוכה תרלה) מסביר את סברת הר"ן "כשהם נחים וישנים כלילה להנאתם יכולים למחר לעסוק במצוה ביותר והווי בכלל עוסקים במצוה". כלומר בזכות השינה מחוץ לסוכה יוכלו ללכת ולהקביל פני רבם בצורה יותר טובה. כלומר הם עוסקים ממש במצוה של הקבלת פני רבו אפילו שהם נחים. דברים אלו הינם כדברי הר"ן שבטירחה מועטה נפטרים מהמצוה השניה, לעומת התוס' שאם יוכלו גם לקיים מצוות סוכה למרות שיישנו פחות טוב לכאורה אמורים לקיים את שניהם גם בטירחה.

בכך ופטורים מהסוכה, לבין מציאות של מצוה שהינו מקיים באופן פסיבי שאז חייב במצוה השניה כי אין סיבה אמיתית לפטור, אך כאשר עוסק במצוה באופן אקטיבי ואפילו רק טרוד במצוה הרי הוא פטור מלקיים את המצוה השניה¹⁰ (העוקבת), אלא אם כן קל ביותר לעשות את שתי המצוות בד בבד.

ויש עוד לתלות את מחלוקתם של התוספות והר"ן בשאלה האם ההיתר של עוסק במצוה פטור מהמצוה דחוויה או הותרה: לפי התוספות זה דחוויה ולכן צריך לעשות הכל כדי לקיים את שתי המצוות אם מתאפשר לו, ולפי הר"ן ההיתר הוא הותרה ולכן כל עוד טרוד במצוה הראשונה הינו פטור לגמרי מהמצוה השניה.

לפי תליית מחלוקתם בשאלה האם הפטור הוא דחוויה או הותרה תהיה ברורה שיטת הר"ן המובאת בפרישה¹¹ וכך כתב הפרישה:

"ור"ן פרק קמא דקידושין דף (תרל"ד ע"ב) (יג: ד"ה אבא) כתב שאם התחיל אדם כבר במצוה אף על פי שאפשר שתתקיים על ידי אחר ובאה לידו מצוה אחרת שאי אפשר לעשות על ידי אחר וגם היא עוברת מכל מקום אין אומרים לזה שיניח המצוה הראשונה ויקיימנה אחר ויעסוק הוא במצוה האחרת שנודמנה לידו דהא קיימא לן העוסק במצוה פטור מן המצוה ולא מחלקינן בין מצוה למצוה עכ"ל.

כלומר לפי הר"ן הפטור של העוסק במצוה פטור מהמצוה הוא כל כך יסודי שאפילו שהמצוה השניה עוברת ולא ניתן לעשותה בידי אחר, והמצוה הראשונה אינה עוברת וגם ניתנת להיעשות בידי אחר אפילו הכי לא אומרים לו הנח למצוה הראשונה ועסוק בשניה כי העוסק במצוה פטור מהמצוה באופן גורף, והמצוה השניה הותרה לגמרי ואין צורך לעשותה כלל כל עוד עוסק בראשונה¹².

10 האור זרוע (הלכות סוכה סימן רצ"ט) מדגיש נקודה זו, וז"ל: "ואע"פ שהיה יכול לקיים שתיהם לזה אצטרך קרא, אבל בשעה שכותב תפילין ומזוזות שאינו יכול להתפלל...להא לא אצטרך קרא דמסברא הוא פטור כיון שאינו יכול לקיים את שתיהן".

11 אורח חיים סימן לח אות ה.

12 ואפשר אולי להוסיף ולומר שהמחלוקת הרעיונית העומדת בבסיס מחלוקתם המעשית היא בשאלה מה עניין קיום המצוות - שלפי הר"ן העיקר הוא עשיית רצון ה' ומי שעוסק במצוה הרי הוא עושה רצון ה' ולא צריך להטריח את עצמו בעשיית מצוה אחרת ולכן הותרה כלומר מי שעוסק במצוה לא צריך להטריח את עצמו במצוה אחרת, לעומתו התוס' סובר שאמנם ודאי עיקר העשייה היא עשיית רצון ה' אך יש ערך גם למצוות בתיקון שעושים בעולמות ויש ערך לקיום כמה שיותר מצוות העושים טוב בעולם ולכן עדיף לעשות כמה שיותר מצוות בו זמנית. הפטור של העוסק במצוה הפטור מהמצוה הוא דחוויה ובכה"ג שניתן לעשות הראשונה בידי אחרים או שיטריח עצמו ואז יקיים שניהם ודאי יש לעשות זאת כדי לעשות כמה שיותר מצוות ובכך לתקן את העולם בריבוי מצוות.

הגדיל לכתוב ההתעוררות לתשובה¹³ על יסוד דברים אלו שאפילו עוסק בהידור מצוה יהיה פטור ממצוה אחרת¹⁴.

ד. שיטת ההלכה בגדר עוסק במצוה

כתב השו"ע¹⁵:

"כותבי תפילין ומזוזות הם ותגריהם ותגרי תגריהם וכל העוסקים במלאכת שמים, פטורים מהנחת תפילין כל היום, זולת בשעת ק"ש ותפלה. הגה: ואם היו צריכים לעשות מלאכתן בשעת ק"ש ותפלה, אז פטורין מק"ש ותפלה ותפילין. דכל העוסק במצוה פטור ממצוה אחרת אם צריך לטרוח אחר האחרת, אבל אם יכול לעשות שתיהן כאחת בלא טורח, יעשה שתיהן".

כלומר השו"ע פוטר את כותבי הסת"ם והסוחרים וכל העוסקים במלאכת שמים מהנחת תפילין חוץ משעת ק"ש ותפילה.

ולכאורה אינו מובן מדוע לא נקט כפשט הברייתא הפוטרם לגמרי מתפילין וגם מקריאת שמע ותפילה?

מסביר המגן אברהם¹⁶:

"מיירי (בשו"ע) כשאפשר לקיים שתיהם אבל כשאי אפשר לקיים שתיהם פטור".

כלומר השו"ע עוסק במקרה שבכל מקרה עוצר לקריאת שמע ותפילה מפני שיכול גם לכתוב את כמות הסת"ם שתכנן ובנוסף יוכל גם לקרוא ק"ש ולהתפלל, ואז הרי אם יש באפשרותו להניח תפילין בודאי יהיה חייב להניח תפילין ולקרוא קריאת שמע ולהתפלל. אבל כאשר

13 חלק א סימן כג.

14 לחתימת סעיף זה יש להוסיף את דברי הרב קוק זצ"ל הכותב במוסר אביך (ב, ב) על החשיבות של העשייה במצוה הנוכחית ולא לחשוב על מצוות אחרות, וכך כתב: "בככל דרכיך דעהו" - צריך לבקש את הקב"ה בתוך הדרכים שהוא מתנהג בהם. כשהוא עוסק בתפילה או יבקש את הקב"ה בהבנת ענייני תפילתו וכונה רצויה באמונת הלב באותם העניינים של תפילתו ולא יבקש את הידיעה בשעה ההיא בעניינים אחרים. כי כיון שהוא עוסק בעבודה זו הקב"ה כביכול שורה מצדו בזה העבודה דוקא ובה ימצאנה ולא במקום אחר וכו' כשאדם פועל איזה דבר של שלמות, בין במחשבה בין במעשה, צריך לשמח בחלקו ולא ירדוף אז אחר דבר אחר, כי כל העולם כולו מתקפל לפניו אז דוקא בפרט זה". ונראה שהרב זצ"ל מבין שעיקר עשיית המצוה היא לבקש את ה' כהבנת דברי הר"ן וכפי שנפסק להלכה (כמובא לקמן) ולא כדברי התוס' שהעיקר לעשות עוד מצוות שיתקנו את העולם.

15 אורח חיים סימן לח סעיף ה.

16 שם ס"ק ט.

כותב סת"ם ואין לו יכולת להניח תפילין אז פטור כי באמת העוסק במצווה פטור מהמצוה ולכאורה אפילו באופן קבוע.

אך החיד"א הסביר אחרת¹⁷:

"דכי אמרו רבנן העוסק במצוה פטור מן המצוה, היינו במצוה שעוסק בה עתה שאינה תדירית אצלו כל הימים, אמטול הכין אמור רבנן בטעמא דהשתא דעסיק בהא פטיר מאידך, ומצוה דעסיק בה מגנא לבטולי אחריתי, כי לימים עוד העוסק אשר עסק בה היא אחריתי, ופוטרת זו. ואולם בתלמוד תורה וכותבי סת"ם הן הנה היו תמידין כסדרן, ולעולם בעת שהם פנויים מצורכי גופם עסקי בהו, אשר פיהם דברה תורה והיד כותבת סת"ם, ובהני אי פטרינן להו ממצוה אחרת נמצא כי לעולם פטורין מכל המצוות, ולא משכחת שיקיימו שום מצוה, וכגון זו לא אמרו העוסק במצוה פטור מן המצוה. ואי אתמר אתמר פרט למזומן, שנודמנה לו מצוה לפי שעה, כמדובר".

כלומר הפטור של 'העוסק במצוה פטור מהמצוה' הוא רק באופן מזדמן ולא באופן קבוע, כי אם כך יתבטלו מכל המצוות תמיד - וזה לא ייתכן! אלא צריך להחריג את הפטור של העוסק במצוה הפטור ממצוה אחרת שהינו חוץ מזמני התפילה הקבועים מכיון שבזמן התפילה הקבוע הוא יתחייב בתפילה ק"ש ותפילין.

ולפי זה בהשלכה ההלכתית לחיילי צה"ל יש לומר שעצם המציאות הצבאית התדירה למרות שיש בעשייה הצבאית טרדה רבה¹⁸, היא אינה פותרת מדין העוסק במצוה פטור מהמצוה מעצם ההויה הצבאית שהינה מצוה באופן קבוע, כי אם כן ביטלת את כל המצוות לחיילי צה"ל ואין הדבר מתקבל על הדעת¹⁹ אבל באופן נקודתי כאשר החייל נמצא בסיוור, שמירה וכל פעולה צבאית שבאופן נקודתי לא סודרו זמני התפילות כדבעי באופן שיתאפשר להתפלל, אז יקויים הכלל של העוסק במצוה פטור מהמצוה ולא רק מדין פיקוח נפש²⁰.

17 ברכי יוסף שם אות ז.

18 בפרט בפרק ההכשרה שעיתות החיילים אינם בידיהם והינם טרודים במלאכת העשייה הצבאית תדיר, וגם בשעת מנוחתם הרי זו מנוחה ממשימה למשימה ויש להשוות זאת להולכים להקביל פני רבם ברגל שהינם פטורים אף בשעת חנייתם ממצוות הסוכה.

19 למרות שמשו"ת מהר"ח אור זרוע סימן קפג נראה שחולק וסובר שיהיו פטורים גם בדרך קבע שכתב "וכפי זה בחורים ההולכים ללמוד תורה פטורים מכל המצוות כל זמן שהם בבית רבם. אך משאר רבותינו לא נראה כן".

20 ולענ"ד לומר דלא כמו שכתב בתורת המחנה נספח העוסק במצוה פטור מהמצוה סוף אות יד, ששם כתב בפשיטות שלדעת החיד"א אין לפטור חיילים ממצוות אחרות. ולענ"ד יש לומר כן רק באופן כללי שלא לבטלו ממצוות כל תקופת הצבא, אבל אם יש משימה נקודתית שלא סודרה עם זמני התפילות או כל מצוה אחרת, יש לדון מדין העוסק במצוה פטור מהמצוה גם לפי החיד"א.

הרמ"א נוקט להדיא כדעת הר"ן שבכל טרחה הנעשית עם המצוה הראשונה יהיה פטור מקיום המצוה השניה. והביאור הלכה נוקט כמוהו להלכה²¹:

"...מ"מ משמע מהב"י והרמ"א דמסכימים להלכה להר"ן והג"א בשם או"ז מפני הראיות העצומות שהביאו לזה וכן המ"א הביא בשם הה"מ שהרמב"ם והגאונים ג"כ סוברים דפטור אפילו ביכול לקיים שתיהן וטעם הדבר כתב הר"ן לפי שכל שעוסק במלאכתו של מקום לא חייבתו תורה לטרוח ולקיים מצות אחרות אף על פי שאפשר לו, ולכן המשמר את המת פטור מתפילין ומק"ש ומכל המצות, אף על פי שיכול אז לקיים כמה מצות".

וכך הביא להלכה גם בחזון עובדיה²² כמו הר"ן, שבכל טרדת מצוה יהיה פטור מלקיים את המצוה השניה אלא אם כן אין לו כלל טרדה שאז יצטרך לקיים את שניהם, כמו מי שיש לו תפילין בבגדו שלא ייפטר ממצוות.

מכל האמור לעיל יש לומר על פי החיד"א שיש לשמר את סדר היום הרגיל של יהודי הכולל תפילה, תפילין, וק"ש גם בצבא ואין לומר על כך העוסק במצוה פטור מהמצוה. אבל בנסיבות חריגות שאינן סובלות דיחוי ואינן קבועות מדי יום, יש לומר שמכיון שהלכה כמו הר"ן ולא כמו התוס', לכן חיילים העוסקים בפעילות צבאית יהיו פטורים משאר מצוות עשה, ואפילו אם יש רק טירחה מסויימת בעשייה הצבאית הנקודתית²³ ואפילו בשעת מנוחתם מעשייה צבאית אחת לשניה.

21 באור הלכה סימן לח סעיף ח ד"ה אם צריך.

22 דיני הישיבה בסוכה אות נד.

23 סעיף קטן זה נכתב על פי הספר "כהן משוח מלחמה" פרק גדרי המלחמה עמוד 96 ובגלל הרלוונטיות למאמרנו זה ראיתי לנכון להוסיפו כאן.

לכאורה יש מקום להקשות מהגמרא במסכת סנהדרין דף מד ע"ב האומרת שבמלחמת יהושע ביריחו הגיע מלאך ה' וחרבו שלופה בידו בערב על כך שביטלו תורה בזמן מלחמת ישראל, והרי למדנו שהעוסק במצוה פטור מהמצוה ואם כן מכיון שעוסקים במלחמת מצוה של כיבוש הארץ מדוע הגיע המלאך עם חרב שלופה בצורה מאיימת ומבקרת על ביטול תורה? אלא רש"י (שם) מבאר שהמלאך הגיע דוקא בלילה מפני שביום עוסקים במלחמה ואז אכן פטורים ממצות תלמוד תורה אבל בלילה היו צריכים לעסוק בתורה! ויש להוסיף לפי דברינו כאן שכנראה לא היו צריכים מנוחה לצורך מלחמת המחר כי אם כן ודאי היו פטורים כמו שרבה ורב חסדא היו פטורים מבניית הסוכה אפילו בלילה כדי שיוכלו להמשיך ללכת למחרת בלי טורח להקביל פני רבם, אלא ודאי היו יכולים לתלמוד תורה בלילה ולא היה בכך טרחה, לכן הגיע המלאך וביקר את ביטול התורה. ובאמת הרד"ק (יהושע ה, יד) הרגיש בדבר וכתב שדברי הגמרא המבקרים את ביטול התורה של בני ישראל בלילה בין ימי המלחמה הוא "דרש רחוק כי אין שעת המלחמה שעת תלמוד תורה" ולכן אין לבוא בתביעה כלפיה עם ישראל מדוע לא למדו תורה בלילה כשהתאפשר להם שהיו פנויים ממלחמה כי גם הלילות שהינם זמן מנוחה הם חלק מעצם מצוות המלחמה שבה פטורים ממצוות אחרות כלימוד תורה מדין העוסק במצוה שפטור ממצוות אחרות.

ה. כוונה לשם שמים

כתב הכסף משנה²⁴:

"וכתב ה"ר מנוח ודוקא בדורות הראשונים שהיו עוסקים עם הציבור לש"ש, מיהו ליבא ספיקא דהשתא נמי אם עוסקים עם הציבור אפילו להצלת ממונם ואין מי שישתדל בדבריהם אלא הוא, שאינו פוסק, שהעוסק במצוה פטור מן המצוה עכ"ל. ומ"ש ודוקא בדורות הראשונים אין לו טעם".

כלומר מביא הכס"מ את רבינו מנוח, שאומר שכל הדין של העוסק במצוה פטור מהמצוה והעוסק בצרכי רבים כלומד תורה, זה דוקא בימי הראשונים שכוונתם הייתה לשם ה', ומסביר את מחלוקתם בביאור הלכה²⁵ שלפי רבי מנוח דוקא הראשונים היו עוסקים לשם שמיים, אבל בימינו אפילו שאינם משתכרים מכך כוונתם לא לשם ה' אלא לטובת הנאה ולכן אין את הפטור של העוסק במצוה שפטור מהמצוה. וגם מי שעוסק בצרכי ציבור יהיה חייב במצוות. ועל כך משיג עליו הכס"מ מכיון שטוען שאם העוסק בצרכי ציבור אינו שכיר, הרי שאין טעם שלא יעשה לשם שמים. לכן מי שלא שכיר כשעוסק בצרכי ציבור יהיה פטור ממצוה²⁶. דברים דומים כותב המג"א²⁷ על דברי השו"ע שכתב שאפילו תגרי התפילין פטורין מהנחת תפילין ומצטט המג"א את דברי רש"י²⁸:

"הלוקחין מהן כדי למכור ולהמציאן לצריך להם".

ומסביר המג"א וכותב:

"משמע דאם עושה כדי להשתכר בו לא מקרי עוסק במצוה וצ"ע בנדירים דף ל"ג משמע דמחזיר אבידה הווי עוסק במצוה אף על פי שנוטל עליו שכר וי"ל דהתם אינו נוטל אלא שכר בטלתו א"נ התם עיקר כוונתו להשיב אבדה אבל הכא עיקר כוונתו להשתכר עסי' תל"ג ס"ח".

כלומר מסביר המג"א שרש"י דייק שכל הפטור של סוחרי התפילין הוא דוקא בכה"ג שלא

24 הלכות קריאת שמע פרק ב הלכה ה.

25 סימן ע"ד ה' יהיה עוסק'.

26 לולא ביאור זה של הביאור הלכה את נקודת מחלוקתם, נראה היה לבאר אחרת, שאומר הכס"מ מכיון שעוסק בצרכי ציבור ועשייתו חשובה אין טעם לחלק ולומר שהפטור מלעשות מצוה יהיה רק בכוונתו לשמים מכיון שהעיקר זה העשייה לצורך הציבור, וראיה לכך שגם רבי מנוח מודה שאם אין אלא הוא שיתעסק בצרכי ציבור, למרות שאין כוונתו לשמים יש לו לעסוק בצרכי ציבור למרות שייבטל ממצוה כדי שהציבור לא יפסיד מכאן מוכח שהכונה לא מעכבת ולכן כתב הכס"מ שדברי ר' מנוח ללא טעם.

27 מגן אברהם סימן לח ס"ק ח.

28 סוכה כו, א ד"ה ותגריהן.

עוסק לצרכי פרנסה אלא רק לשם שמים או שעיקר עיסוקו הוא לשם שמים, והפרנסה היא נלווית ומשנית.

ופסק המשנ"ב²⁹ כאפשרות השניה במג"א:

"אף שמרויחין מזה, ודוקא אם עיקר כוונתם כדי להמציאן למכור למי שצריך להם אבל אם עיקר כוונתם רק להשתכר לא מיקרי עוסק במצוה".

כלומר המשנ"ב מצטט את דברי המג"א שצריך כונה עיקרית לש"ש כדי להיות נכלל בגדר העוסק במצוה פטור מהמצוה. אבל הביאור הלכה עצמו מקטין את הצורך של לש"ש, וכותב שגם בכוונה משותפת לש"ש ולהתפרנס בשווה, גם אז היא נכללת בגדר העוסק במצוה שפטור מהמצוה.

וכך כתב הביאור הלכה³⁰:

"ומ"מ נ"ל דאם כונתו לשניהם בשה מיקרי עוסק במצוה וכענין מה שפסק הא"ר בסימן תקפ"ט סק"ח דאם תקע בשופר להתלמד וגם לצאת בו ידי מצוה יצא ידי חובתו".

וכן כתב הביאור הלכה לקמן³¹:

"ולעולם אם משתכר מזה ואנו יודעין שעיקר כונתו רק להשתכר, יש לעין הרבה לפי המגן אברהם הנ"ל אם מקרי עוסק במצוה להפטר מקריאת שמע, ואפשר דהכא אירי שאין שם מי שיתעסק אלא הוא עדיף טפי וצריך עיון".

כלומר מסיק הביאור הלכה שרק אם משתכר ובידוע שכונתו בעיקר רק להשתכר ולא לשם שמים רק אז יש לעיין האם יושת עליו הגדר של העוסק במצוה שפטור מהמצוה, כי אז מוכח שאין כוונתו לשמים. וראינו לפי המג"א שכונה לשמים מעכבת, אבל בכל מקרה אחר ודאי שמתקיים הכלל של העוסק במצוה שפטור מהמצוה.

כתב הגאון הרב אשר וייס³² לגבי רופא במיין בבית החולים, השואל האם חייב להתפלל או שהינו עוסק במצוה הפטור ממצוה, ולאחר שהביא את דברי השו"ע, מג"א וביאור הלכה דנן, כתב "ומי זה שיאמר שעיקר כוונתו לשם מצוה ופטור עצמו מן הקר"ש והתפלה? ! ומשו"כ נראה פשוט שרופא שיש בידו לתכנן את סדר יומו וכו' חייב בקר"ש ובתפלה", עכ"ל. ולענ"ד אינו מובן, שהרי משמע מהביאור הלכה לעיל שבסתמא כוונתו לשמים ורק בכה"ג

29 סימן לח ס"ק כד.

30 סימן לח סעיף ח.

31 סימן ע ד"ה היה.

32 שיעור באתר torahbase בנושא עוסק במצוה פטור מן המצוה.

שידעינן שכוונתו בברור רק להשתכר ולא לשם שמים, אז יש לעיין האם העוסק במצוה יהיה פטור ממצוה, אבל בסתם אמרינן שכוונתו לשמים ואפילו כוונה משותפת מועילה לפוטרו ממצוה אחרת. ומכיון שרוב גדול מאלה שלומדים רפואה ולענייננו משרתים בצבא, ודאי שלא עושים זאת רק לצורך פרנסה או כבוד או פרסום או כל הדברים הדומים, אלא מוכנים להתמסר למען ערך עליון של ערבות הדדית ועשייה למען הכלל או למעלה בקודש לשם עבודת ה'³³, ולכן בהחלט ניתן להבחין בין אלה העושים גם לשם שמיים לבין אלה שאינם עושים כלל לשם שמים.

וכן כתב הרב נבנצאל³⁴:

"רופאים, אנשי בטחון וכדו' שהיו עסוקים עד קרוב לשקיעה ויש להם הפסקה, אם הם זקוקים למנוחה בהפסקה זו כדי להמשיך בפעילות מותר להם לנוח ולא יתפללו מנחה ואף אינם חייבים להשלים בתפילת ערבית".

כלומר מבין הרב נבנצאל שדין זה של פטור העוסק במצוה הפטור מהמצוה רלוונטי ונכון גם לימינו ולא חיישינן שאינם מכוונים לשם שמים. ואפילו שיכולים להתפלל בשעת מנוחתם, אך מכיון שהדבר עליהם לטורח הינם פטורים על פי דברי הרמ"א שפסק כר"ן וכמו שהסקנו לעיל.

על כן נראה לומר לגבי העשייה הצבאית - כדי שהעשייה תחשב למצוה, יש צורך לכוון לש"ש. וגם אם נאמר שכוונתו להתפרנס אבל לפחות שתהיה כוונה שווה לש"ש כמו פרנסה, אחרת לא יוגדר כעוסק במצוה או עוסק בצרכי רבים. ואולי יש לומר שכן ייחשב כעוסק במצוה אפילו שאין כוונתו לשמים במקרים שאי אפשר לעשות את מלאכתו הצבאית בידי אחרים אלא מופקדת עליו שהרי אפילו רבי מנוח שחייב עשייה לשם שמים כתב שגם אם עוסק להשתכר, אבל אם אין שם אלא הוא לא יפסיק ממלאכתו והמצוה האחרת תידחה.

אבל ודאי שלכתחילה חשוב מאוד להסביר לחיילים דתיים שעליהם לכוון לשם שמיים בשירות הצבאי שכוונתם תהיה לשם עשיית מצוה ולא כמשהו חולין כמו ערכי צה"ל או

33 וצ"ע מי שעושה עשייה צבאית לא לשם ה' אלא לשם הכלל, ערבות הדדית, אהבת המולדת, למען עם ישראל וכו' האם יוגדר גם כעושה לשם שמים או לא. וצריך לומר שתלוי בשאלה מדוע מי שעוסק במצוה פטור ממצוה, שאם הפטור נובע מזה שעושה רצון ה' ולכן פטור ממצוה אחרת, כי כבר מחובר ל-ה' על ידי עשיית מצוה אחת אז אין צורך לעשות עוד אחת במקביל, אך מי שעושה לצורך הכלל הוא אינו מחובר לרצון ה' ולכן לא יהיה פטור ממצוה אחרת, או שנאמר שסיבת הפטור היא שעושה משהו חשוב וזה שפועל למען הכלל מגדיר אותו כעושה משהו חשוב ואפילו שלא עושה לשם שמים יהיה פטור, כי רק העושה לצורך עצמו נחשב כאילו לא עושה דבר חשוב ולכן אין לו פטור מלעשות מצוה אחרת ולכאורה מדברי רבי מנוח הכותב שבמקרה שאין מי שיעשה אלא הוא שימשיך בעשייתו משמע שעיקר סיבת הפטור היא כאפשרות השניה ולכן אפילו שאינו עושה לשם שמים אך מכיון שעוסק בדבר חשוב הרי הוא פטור ממצוה אחרת.

34 ביצחק יקרא, סימן ע ס"ק יח ד"ה 'להפסיק'.

לצורך עצמו, כי אז ייחשב כמעשה חול בעלמא ולא קודש ולא יתקיים הפטור לעוסק במצוה שיהיה פטור ממצוה אחרת.

עוד מסייג הביאור הלכה וכותב³⁵:

"ודע עוד דלענין כתיבת סת"ם גופא כמו שמצוי שהכותב כוונתו להשתכר, מסתפיקנא לומר דאפ"ה מיקרי בכלל עוסק במצוה וכו' והוא דלענין כתיבה גופא דהיא בודאי עצם מצוה וכו' הוא תמיד בכלל עוסק במצוה, ואפילו אם אנו יודעין שעיקר התחלתו לכתוב היה רק בשביל שכר ולולי זה לא היה מתחיל, מ"מ אמרינן דהשתא שכותב אין מכוון כלל רק שכותב סתם לשם מצות תפילין כדין. ומה שפירש"י הלוקחין כדי להמציאן וכו' הלא רק על ותגריהם פירש וכוונתו דשם הלא המסחור בעניני תפילין לא נזכר בשום מקום למצוה, ואפילו אם נאמר דמה שהוא מוכר לאיזה אדם הצריך תפילין הוא בכלל עוסק במצוה, עכ"פ בשעה שהוא קונה התפילין מהסופר כדי לסחור בהם אין שם לע"ע עצם פעולת המצוה כלל בהמעשה גופא, והגמרא פטרן בכל גווני, לכן פירש"י הלוקחין כדי להמציאן למכור למי שצריך להם, ור"ל דאז ע"י מחשבתו שהוא לשם מצוה מחשיב פעולתו לעוסק במצוה משא"כ בעניני מחזיר אבידה וכתיבת סת"ם וכה"ג, הפעולה גופא הוא בכלל עוסק במצוה".

כלומר מזה שרש"י הדגיש שהסוחרים עוסקים בלמכור תפילין למי שאין לו, ולא כתב כן על מי שכותב סת"ם אלא רק על הסוחרים שצריכים לעשות לש"ש, מזה מוכח שיש לחלק בין מי שעושה את מעשה המצוה כמו כתיבת סת"ם שאז גם אם כוונתו שלא לשמה מכיוון שעוסק במצוה הרי הוא פטור מהמצוה. לעומתו מי שעוסק בעניין של חולין כמו סוחר, אז כדי שייחשב לעשייה של מצוה הוא צריך לכוון לשם שמיים.

ויש מקום לעיין בעשייה הצבאית האם היא מוגדרת כעשיית מצוה כמו כתיבת סת"ם או שרק על ידי מחשבתו הרי זו מצוה כמו מסחר.

ונראה שיש לומר שרק אם מעשה המצוה גופא מוכח שעוסק לשם שמים, כמו כותב סת"ם שעצם העשייה היא לשם שמים, אז לא צריך לכוון לשם שמים להיות עוסק במצוה פטור מהמצוה, אבל מעשה הצבא כמו סוחרים, מארבים, אימונים וכו' לא נחשבים כמעשה מצוה מצד עצמו והראיה שיש כאלה שעושים את העשייה הצבאית ולא מתכוונים לש"ש, ולכן בכה"ג יהיה צריך כוונה. אך מאידך גיסא ניתן לומר שבמסחר סת"ם עצם המסחר בתפילין זה לא מצוה אלא רק זה שיוצא מכך שיהודי יוכל להניח תפילין ולכן צריך כוונה לש"ש, אבל במעשה הצבא כל סוחר, מארב, מרדף, זה חלק מהמצוה הגדולה של הצלת ישראל

מיד צר, יישוב הארץ וכיבוש הארץ ובכך דומה לכתיבת תפילין שעצם המעשה הוא כלל המצוה. ואולי יש לחלק בין פעילות מבצעית שהיא ניכרת שהיא חלק מהעשייה הצבאית לבין פעילות תומכי לחימה או עורפיים כמו אנשי לוגיסטיקה ומשא"ן שלא ניכרת עשיית המצוה לולא הכוונה לשם שמים וצ"ע.

ו. העוסק במצוה פטור אינו פטור ממלחמת מצוה³⁶

הגמרא במסכת סוכה³⁷ כותבת:

"חתן והשושבינים וכל בני חופה פטורים מן התפילה ומן התפילין".

וזה נלמד מדין העוסק במצוה שפטור מהמצוה, וכך מוסכם על הפוסקים. אלא שבימינו מסיבה צדדית החתן יהיה חייב³⁸. ואילו במסכת סוטה נכתב³⁹ שבמלחמת מצוה הכל יוצאין אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה, וכן נפסק ברמב"ם⁴⁰. כלומר שאין את הפטור של העוסק במצוה שפטור מהמצוה. מכאן ראינו את מעלת העשייה הצבאית ששונה משאר המצוות. וכך מסביר הרב גרשוני⁴¹ שהסיבה להבדל היא שמלחמת מצוה היא מצוה כללית ולכן דוחה מצוה פרטית של חתן ולא אמרינן בה העוסק במצוה שפטור מהמצוה.

ז. סיכום

זכינו להכיר את יסוד הסוגיה של העוסק במצוה הפטור מהמצוה, סוגיה שהינה מאוד רלוונטית ועניינית לחיים הצבאיים.

למדנו שהעיקר להלכה כשיטת הר"ן. ולכן חיילים דתיים לא צריכים להטריד את עצמם לגבי קיום מצוות כמו תפילה, תפילין וק"ש בשעה שעוסקים בפעילות צבאית ובשעת מנוחתם לצורך עשייה נוספת. אך חשוב לוודא כשיטת החיד"א שהעשייה ההלכתית היומיומית לא נפגעת באופן קבוע ותדיר מפני השגרה הצבאית אלא יש להסדיר את העשייה היומיומית הצבאית שתהיה מכילה את העשייה ההלכתית השגרתית. אמנם בעיתים מזדמנים שבהם יש התנגשות בין העשייה הצבאית לעשייה אחרת יש מקום להקל ולעסוק בעשייה הצבאית, והכל לפי ראות עיני הדיין הרב הצבאי המרא דאתרא היחידתי.

36 סעיף זה נכתב על פי מאמרו של הרב שביב בתחומין חלק א' בנושא 'העוסק במצוה פטור מהמצוה'. מפני חשיבות הנושא להבנת מעלת העשייה הצבאית ראיתי לנכון להוסיף עניין זה למאמר הזה.

37 דף כה עמוד ב.

38 עיין שולחן ערוך אורח חיים סימן ע סעיף ג.

39 פרק ח משנה ז.

40 הלכות מלכים פרק ז הלכה ד.

41 משפט המלוכה עמוד ככו.

לסיום ראינו את החשיבות של העשייה לשם שמיים ולא רק לשם ערבות הדדית, רעות אהבת המולדת ושאר ערכי צה"ל שהינם חשובים ובעלי ערך רב, אך בהיותם לבד ללא מקור של קודש הינם חוליים וחסרים מאוד. יש כאן קריאה גדולה לדייק את מעשינו ולהבדיל בין הקודש ובין החול. וכבר אמר רבנו הרצי"ה הבדלה אינה הפרדה⁴² ואמר שכאשר יתפרסם משפט זה תבוא גאולה לעולם עכ"ל. ההבדלה חשובה בבחינת וצדיק באמונתו-יחיה⁴³. ויהי רצון שיקויים בנו "בכל דרכיך דעהו"⁴⁴ וש"כל מעשיך יהיו לשם שמים"⁴⁵.

נסיים בתפילה לבורא עולם בהודאה על חלקנו ובבקשה שנזכה לשמוח בחלקנו ובתפקיד הצבאי שה' ייעד לנו, בקישור כל מעשינו אליו יתברך באהבה ובאמונה בעז וענוה בשמחה וגבורה.

42 גדול שמושה עמוד סב.

43 חבקוק ב, ד. ועיין מכות כד, א.

44 משלי ג, ו.

45 אבות פרק ב משנה יב.